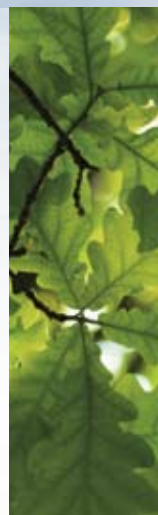

HANDLEIDING PAPIER

TOEPASSING VAN FSC-PAPIER DOOR BEDRIJVEN EN ORGANISATIES

inhoud

Voorwoord	1
1. FSC-papier	3
2. FSC. Een betrouwbaar systeem	5
3. Het stappenplan	7
4. Prijs, kwaliteit en beschikbaarheid	12
5. FSC-papier: voor alle toepassingen!	13
6. Waar is FSC-papier te koop, en waar moet je op letten?	13
7. FSC-hulpmiddelen	15
8. Certificering van leveranciers en drukkers	16
9. Regels voor het gebruik van het FSC-logo	17
10. De verschillen van FSC-papier labels op een rijtje	17
11. Argumenten om over te stappen op FSC-gecertificeerd papier	19
12. Toepassing van FSC-papier op grote schaal is mogelijk	21

fotoverantwoording

FSC Nederland	pagina 1, 8, 14, 18
FSC België	pagina 3
FSC België	pagina 15
WNF	pagina 11: <i>Sanchez & Lope/WWF-Canon</i> pagina 19: <i>WWF Switzerland/A.della Bella/WWF-Canon</i>
Rabobank	pagina 4, 12
M-Real	pagina 5 (boven)
Shutterstock	Cover, pagina 2, 5 (onder), 8-9, 10, 13 en 16

PARTNER IN FSC

De 10 redenen om voor FSC papier van Proost en Brandt te kiezen:

- 1 U heeft milieu hoog in het vaandel staan.
- 2 U staat achter de doelstellingen van het FSC keurmerk.
- 3 U wilt een positieve bijdrage leveren aan verantwoord bosbeheer.
- 4 U wilt zich profileren als maatschappelijk verantwoorde onderneming.
- 5 U heeft bij Proost en Brandt vele FSC soorten onder één dak.
- 6 U kunt ook voor FSC papier rekenen op de expertise en logistiek van Proost en Brandt.
- 7 FSC papier is altijd afkomstig uit goed beheerde bossen.
- 8 Naast FSC papier levert Proost en Brandt nog vele andere milieuvriendelijk geproduceerde soorten.
- 9 Proost en Brandt is FSC gecertificeerd.
- 10 Ook voor FSC producten is Proost en Brandt bij uitstek uw partner in papier. Bezoek voor meer informatie www.proost.nl

PROOST EN BRANDT
PARTNER IN PAPIER

FSC, het keurmerk voor
verantwoord bosbeheer
SGS-COC-001835
© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Voorwoord

Het doet mij genoegen dat u deze handleiding ter hand neemt. Deze brochure is om verschillende redenen heel bijzonder. Allereerst omdat het de eerste handleiding is die inkopers op weg helpt bij de overstap naar papier met het FSC-keurmerk. In de tweede plaats omdat deze brochure zelf gedrukt is op verschillende soorten FSC-papier. Daardoor krijgt u een goede indruk van de vele mogelijkheden met FSC-papier. Het biedt u bovendien een extra argument om anderen binnen uw organisatie achter de overstap naar FSC te krijgen: papier met het FSC-keurmerk is mooi en representatief.

De keuze voor FSC-papier is een concrete en betrekkelijk eenvoudig te realiseren maatregel voor bedrijven die hun convenant met FSC Nederland willen invullen of hun MVO-beleid handen en voeten willen geven. Met uw keuze draagt u bij aan het behoud en verantwoord beheer van bossen wereldwijd. En dat is goed voor de planten en dieren die deze bossen bevolken, maar ook voor de honderden miljoenen mensen voor wie het bos de basis van bestaan is.

Ik hoop dat deze handleiding u informeert en inspireert bij uw werkzaamheden om over te stappen op FSC-gecertificeerd papier. Zelf vind ik de vele praktijkgevallen erg verhelderend en vaak verrassend. Ik wil u veel succes wensen bij de overstap naar FSC-papier.

Bart van der Linden
Directeur FSC Nederland

In Nederland
gebruiken we
per jaar **225 kilo**
papier per persoon

1. FSC-papier

Iedere dag gaan er bijna ongemerkt stapels papier en karton door onze handen: kranten, boeken, kopieën, allerlei verpakkingen. In Nederland gebruiken we per jaar circa 225 kilo papier per persoon. Voor de productie van al dat papier kunnen ofwel nieuwe vezels ofwel gerecyclede vezels worden ingezet, waarbij het aandeel nieuwe of gerecyclede vezel verschilt per toepassing. Voor karton en krantenpapier wordt voornamelijk oud papier ingezet, terwijl voor de meeste grafische kwaliteiten papier veelal nieuwe vezels gebruikt worden.

Het FSC-keurmerk geeft de zekerheid dat het hout dat gebruikt is om papier te maken, afkomstig is uit verantwoord beheerde bossen. Geen overbodige luxe: voor een gemiddelde papier-soort komt de pulp vaak uit twee, drie of zelfs vier verschillende bronnen. Dat kan uit Zweden zijn of uit Finland. Maar volgens schattingen komt bijvoorbeeld 25% van het hout en houtpro-

ducten dat door Finland op de markt wordt gebracht uit Rusland, waarvan de herkomst niet altijd bekend is. Een deel van de pulp kan ook uit Brazilië of Indonesië komen.

Wanneer u als inkoper van papier zeker wilt weten dat die pulp afkomstig is uit onberispelijke bron, dan kiest u voor FSC-gecertificeerd papier. Het FSC-keurmerk geeft u en uw klant zekerheid.

Zit er hout in 'houtvrij' papier?

*Er bestaat enige verwarring rond de termen houthoudend en houtvrij. **Houtvrij papier** wil niet zeggen dat het papier niet gemaakt is van hout. Integendeel, men heeft dubbel zoveel hout nodig om hetzelfde volume papier te maken als bij houthoudend papier. Houtvrij papier wordt gemaakt van chemische pulp. Het hout wordt in dit proces eerst gekookt in een vloeistof met chemische toevoegingen. De opbrengst bij deze methode ligt rond de 50%. Er is dus 2 kg hout nodig om 1 kg houtvrij papier te maken. Bij houtvrij papier wordt de lignine en hemi-cellulose verwijderd. Alleen de cellulose met wat reststoffen blijven dan over. De op deze manier vrijgemaakte vezels zijn volledig intact en bijzonder schoon. De resulterende pulp wordt houtvrij genoemd.*

***Houthoudend papier** daarentegen wordt gemaakt van mechanische pulp. In het geval van mechanische pulp wordt de vezelstof gemaakt door het hout te vermengen met water en te vermalen tegen een sneldraaiende steen. De opbrengst ligt bij deze methode rond de 95%. Mechanische pulp wordt houthoudende pulp genoemd. Het nadeel van deze methode is dat het veel lignine bevat dat een lichtgele kleur geeft aan het papier. De meeste papiersoorten op de markt zijn dan ook houtvrij. Een voorbeeld van houthoudend papier is krantenpapier.*

“Het moet geen schuld afkopen zijn. Het moet **gewoon goed** zijn”

2. FSC: een betrouwbaar systeem

Uit onafhankelijk onderzoek blijkt FSC het enige certificeringssysteem te zijn dat objectieve en meetbare eisen stelt aan bosbeheerders én deze ook nauwgezet laat controleren. Alle grote milieu- en ontwikkelingsorganisaties in de wereld plus het (internationale) bedrijfsleven scharen zich achter het FSC-keurmerk.

Alleen bij FSC zijn economische, ecologische en sociale belangen evenredig vertegenwoordigd. Volgens onafhankelijk onderzoek draagt FSC-certificering bij aan behoud van natuur en biodiversiteit, verbetering van het loon en de veiligheid van werknemers en stimuleert het de ontwikkeling van lokale infrastructuur. Ook brengt FSC-certificering sociale problemen aan het licht, bijvoorbeeld op plekken waar grote ondernemingen vlak naast lokale gemeenschappen zijn gevestigd. FSC-certificering kan hier leiden tot grotere transparantie en bedrijven en lokale gemeenschappen met elkaar in gesprek brengen. FSC-certificering is dus goed voor mens en natuur.

‘Wat **kost** het de onderneming?’

Remco Bosman, Buyer Back to School Stationery V&D: “Wij merken dat de consument toch wel milieubewust bezig is, zich er meer van aantrekt. Ook naar aanleiding van die film van Al Gore, dan gaat het toch wat meer leven voor de mensen, in plaats van dat het een stuk geitenwollensokken en derdewerld-gevoel meegeeft. Want dat is het natuurlijk toch vaak, dat je artikelen ziet waar zo’n grijze walk overheen hangt. Ik heb bij de styling wel aangegeven: ik vind wel dat je het een moderne touch mag geven. Ik wil geen derdewerld-gevoel erbij krijgen. Het moet geen schuld afkopen zijn, het moet gewoon goed zijn. Daar gaat het om.”

Ron Koldijk, inkoper bij de NS: “FSC maakt onderdeel uit van ons MVO-beleid. We maken bij ons MVO-beleid een afweging op een aantal aspecten: op financieel gebied – wat kost het de onderneming? - op ecologische belangen en op sociaal-maatschappelijk gebied. Daarmee bedoelen we: wordt het gedragen vanuit de maatschappij, vraagt de maatschappij er om? Het gaat om je klant die steeds bewuster wordt en die uiteindelijk van je verlangt dat jij je verantwoordelijkheid neemt. Onze klanten zien het als vanzelfsprekend dat je dat als NS doet, FSC-papier gebruiken. FSC is een duurzaam, breed gedragen keurmerk, dat voor de klant op allerlei plekken zichtbaar is.”

MET HET OOG OP DE TOEKOMST.

Wij zijn ons bewust van onze verantwoordelijkheid tegenover de wereld waarin we opereren. Ons streven naar duurzaamheid is terug te zien in de wijze waarop we ondernemen op terreinen als kwaliteit en milieu. BührmannUbbens was bijvoorbeeld als eerste papiergroothandel FSC gecertificeerd. Het merendeel van ons papierassortiment draagt inmiddels het FSC keurmerk. Met het oog op de toekomst is er voor uw papiertoepassing daarmee altijd een verantwoorde keuze.

VERANTWOORD
PAPIER!NL

3. Het stappenplan

FSC-papier: hoe doe je dat? Als u nu regulier papier gebruikt en wilt overstappen op FSC-papier, dan is dat eenvoudig en snel te realiseren. FSC-papier is inmiddels breed verkrijgbaar, in allerlei kwaliteiten en uitvoeringen. Zodra u nieuwe contracten voor de levering van papier en drukwerk heeft afgesloten, is het werk gedaan. De stappen in kort bestek:

Stap 1: Kies

De belangrijkste voorwaarde voor een succesvolle introductie is een eenduidige keuze van het management voor invoering van FSC-gecertificeerd papier. Zorg tegelijk én in een vroeg stadium voor draagvlak binnen de organisatie, vooral bij de meest betrokken afdelingen (Inkoop, Facilitaire Zaken, Communicatie).

Mariska Alblas, productiebegeleider bij uitgeverij De Geus:

"De Geus is een uitgeverij die zich betrokken voelt bij de maatschappij. We dragen dat uit in de keuze van onze boeken. Maar we willen dat ook milieuverantwoord doen. Dus kiezen wij sinds een aantal jaren bewust voor FSC, wij geven bijna al onze boeken uit op FSC-papier."

Wim Lange van Rabobank Nederland heeft wel eens discussies met andere partijen: "Dat-en-dat certificaat is net zo goed, horen we dan. Maar voor Rabobank is en blijft het FSC. FSC staat voor alle partijen die in de keten zitten. FSC is niet door fabrieken en eigenaren zelf op de markt gebracht, maar lokale en sociale aspecten zitten er ook in, en dat is voor ons belangrijk. En: het is herkenbaar voor de consument."

Ron Koldijk, inkoper bij de NS: "Mijn afdeling is samen met Corporate Communications bewust deze weg ingeslagen. We wilden een convenant aangaan met FSC Nederland en hebben dat onder de aandacht gebracht van de NS directie. In ons personeelsblad "Koppeling" hebben we er diverse artikelen aan gewijd en Aad Veenman heeft het convenant ondertekend en een verkooppraatje gehouden. We zijn met de budgethouders de gesprekken aangegaan en hebben de financiële aspecten tegen het licht gehouden. In principe moest het kostenneutraal. Daarvoor hebben we in het convenant met FSC Nederland een stappenplan neergelegd: we streven dat in 4 jaar tijd 90% van al ons papier FSC-gecertificeerd is."

Maak een keuze voor vermelding van het FSC-logo op het drukwerk – net als Rabobank, ABN Amro, ING en Oxfam Novib bijvoorbeeld. Een keuze voor FSC betekent niet dat het FSC-logo op al het papier en drukwerk moet staan. Maar doet u dat wel, dan profileert u uzelf niet alleen duidelijk als 'duurzame organisatie', maar heeft uw keuze voor FSC ook een enorme spin-off. Omdat u met het logo een voorbeeld stelt voor anderen en bijdraagt aan het vergroten van de naamsbekendheid van FSC.

Remco Bosman, Buyer Back to School Stationery V&D:

"In onze FSC-producten - de ringband, de ordner, notitie en adresboekjes - zit een velletje met informatie over FSC. Het is een stukje meerwaarde, om ook aan te geven: wat fijn dat u dit gekocht heeft. Hiermee helpt u."

Mariska Alblas van uitgeverij De Geus: "In bijna al onze boeken staat het FSC-logo. Dat past bij wat we willen uitdragen, bij onze maatschappelijke verantwoording."

Wat was de overweging van Rabobank Nederland om het FSC-logo op alle rekeningafschriften en enveloppen te zetten?

Wim Lange: "Wat we doen op MVO-gebied willen we ook duidelijk maken aan klanten. Het FSC-logo moest dus op onze rekeningafschriften. Je doet goede dingen, en die mag je best laten zien. Dat draagt bij aan de beeldvorming rond je bedrijf en je imago."

Met het FSC-logo op uw publicaties stelt u een voorbeeld aan anderen

Stap 2: Organiseer en inventariseer

Maak een enthousiaste 'trekker' aanspreekpunt binnen de organisatie en geef deze voldoende armslag (tijd, middelen) en draagvlak. Een belangrijke taak van deze trekker is de inventarisatie van papierstromen binnen de organisatie. Op basis van de inventarisatie kan een keuze voor geschikte papiersoorten met het FSC-keurmerk worden gemaakt. Dit is een goed moment om de verschillende afdelingen bij het proces te betrekken: Inkoop/ Facilitaire Zaken, Communicatie, Milieu/MVO.

Bovengenoemde inventarisatie omvat de volgende aspecten:

Voornaamste toepassingen van papier	Aantal ton per jaar	Belangrijke technische specificaties	Huidige leverancier	Producteigenaar binnen de eigen organisatie
		<i>(bijv. papiersoort, gramsgewicht, runability, afmetingen)</i>	<i>(fabrikant, drukker)</i>	<i>(bijv. Facilitaire Dienst, Afdeling Communicatie)</i>
print- en kopieerpapier				
briefpapier				
enveloppen				
rekeningafschriften				
jaarverslagen				
brochures				
formulieren				
anders nl.				

Het is belangrijk om per toepassing te beschrijven welke eisen aan het papier worden gesteld, bijv. witheid, runability, gramgewicht, archiveerbaarheid, overige milieueisen.

Geef vervolgens per papierproduct - brochures, briefpapier, kopieerpapier, enzovoorts - aan wie daar intern verantwoordelijk voor zijn. Met andere woorden: wie is de producteigenaar? De steun en medewerking van de producteigenaren is erg belangrijk in het proces van omschakeling op FSC. Een gedegen inventarisatie kan ook leiden tot kostenbesparing. Bijvoorbeeld door op basis van de uitkomst van de inventarisatie het aantal leveranciers te beperken.

Wim Lange van Rabobank Nederland: "Hoe is het met papier? Iedereen gebruikt het en niemand is verantwoordelijk. Wie heeft er uiteindelijk wat over te vertellen? Dat is van belang als je wilt omschakelen naar FSC."

Oxfam Novib roept consumenten in Nederland op 'eerlijke' producten te kopen: met een rechtvaardig loon voor de makers en zonder schade aan het milieu. Bij aankopen voor de eigen organisatie houdt Oxfam Novib daar dus ook rekening mee. De organisatie gebruikt jaarlijks tonnen papier voor onder andere de fondsenwervende mailings die de organisatie het land in stuurt. Sinds een paar jaar is dat allemaal FSC-gecertificeerd papier. En dat geldt ook voor de meest bekende uitgave van Oxfam Novib, de kalender, die in een oplage van enkele tienduizenden exemplaren verschijnt.

Wiet van den Berg, hoofd Inkoop van Oxfam Novib heeft een advies: "Begin klein, en rol dat langzaam uit. Wij zijn begonnen met onze folders en brochures. Dat was een beperkt assortiment, en de drukker van dat segment was al FSC-gecertificeerd. Daarna zijn we groter gegaan. Toen ook de Postbank een acceptgiro op FSC-papier accordeerde - op een papiersoort die precies goed genoeg voor ons was - konden we ook voor onze mailings, waar vaak een acceptgiro aan hangt, overschakelen op FSC-papier."

Nu zijn we de laatste 'gaten' aan het opvullen: de boeken die Oxfam Novib uitgeeft. Die hebben al gauw een productietijd van een jaar, en worden vaak door co-uitgevers in het buitenland geproduceerd. Alleen wordt daar FSC-papier nog helemaal niet zo vaak gebruikt als hier in Nederland. Die boeken willen we nu ook op FSC-papier laten produceren."

Stap 3: Breng de consequenties van overschakeling in beeld

Met de inventarisatie in de hand kan de trekker gaan uitzoeken wat overschakeling op FSC betekent:

- kunnen de thans gebruikte papiersoorten geleverd worden met FSC-keurmerk (de meeste papiergroothandels hebben hiervoor een overzicht)?
- is de drukker (van huisstijlpapier, van drukwerk) FSC-gecertificeerd? Met andere woorden: mag de drukker FSC-papier leveren?
- wat zijn de consequenties op het gebied van kosten en bijvoorbeeld lopende contracten? In de regel is FSC-gecertificeerd papier niet duurder

Mariska Alblas van uitgeverij De Geus: "Wij werken vast met 4 à 5 Nederlandse en een aantal buitenlandse drukkers. Die kunnen allemaal FSC-papier leveren, geen probleem."

Stap 4: Leg ambities vast

De trekker kan nu een inschatting maken van de haalbaarheid van onmiddellijke of gefaseerde invoering. De trekker doet een voorstel aan het management, en het management legt de ambities en doelstellingen vast. Het ligt daarbij voor de hand te beginnen met grotere volumes, bijv. met het kopieer- en printpapier, of met producten met veel uitstraling, bijvoorbeeld een bedrijfsbrochure of een jaarverslag.

“Het hoeft tegenwoordig voor een drukker geen **probleem** te zijn om met FSC-papier te werken”

Wim Lange van Rabobank Nederland heeft als tip: “Begin waar het het gemakkelijkst is, en wees opportunistisch. Contractvernieuwing bleek een goed moment om met leveranciers te praten over FSC. Als er nieuwe contracten moeten worden afgesloten is er concurrentie, en dan is er bereidheid bij je leveranciers om aan nieuwe eisen te voldoen. Overschakelen op FSC is dan het makkelijkst en kost de minste moeite.”

Wiet van den Berg, hoofd Inkoop van Oxfam Novib: “Start in het midden van je organisatie. Zorg dat het middenmanagement het FSC-initiatief draagt. Committeer van daaruit de directie, de inkopers en de marketeers. Onze marketeers moeten nieuwe donateurs werven en hun targets halen. Voor hen was het belangrijk dat iets duurder papier voor mailings niet ten koste van hun productiebudget zou gaan. Onze directie heeft daarop besloten dat er extra budget voor FSC-papier beschikbaar was, dus toen hadden we de marketeers ook mee.”

Remco Bosman van V&D heeft de volgende tip: “Geef FSC een moderne twist. Het logo van FSC, gebruik dat altijd op de achterkant. Maar ook verder qua vormgeving: let op dat het niet te oubollig wordt. Dat het wel een look and feel krijgt van nu, dat mensen het willen hebben.”

Stap 5: FSC in de aanbestedingsprocedure

In het Programma van Eisen/Bestek komt nu te staan dat het papier FSC-gecertificeerd dient te zijn, en dat ook de leverancier FSC-gecertificeerd moet zijn. Op de site van FSC Nederland vindt u een standaard bestektekst.

Het is belangrijk om tijdig aan uw leveranciers te laten weten dat dit de nieuwe eisen zijn, zodat zij daarop kunnen anticiperen. Daarnaast is het verstandig om verder te kijken dan uw vaste leveranciers en meerdere FSC-gecertificeerde leveranciers te raadplegen (zie het overzicht met leveranciers en drukkers op de website van FSC Nederland).

Ron Koldijk, inkoper bij de NS: “We hebben allerlei afspraken met bedrijven, waarvan je niet van vandaag op morgen kan eisen dat zij FSC-gecertificeerd worden. Vaak zijn het Europese aanbestedingen. We hebben gezegd dat onze wens is om zo snel mogelijk naar FSC over te stappen. Daar waar geen mogelijkheid is om tussentijds over te stappen willen we dat in ieder geval mee nemen aan het einde van het contract bij een nieuwe aanbesteding. In de praktijk is de omschakeling best soepel gegaan. In 90% van de gevallen zijn leveranciers daar ook in meegegaan. Ik denk vanwege het feit dat niet alleen NS die druk neerlegt, maar dat die druk ook veel breder vanuit de maatschappij wordt neergelegd. Vanuit FSC wordt dat heel slim aangepakt, dat je uiteindelijk vanaf de bovenkant, vanaf de klantenkant, de markt dwingt.”

Wiet van den Berg, hoofd Inkoop van Oxfam Novib: “We hebben in 2007 onze drukkers gevraagd zich te laten certificeren. Onze opzet was om bij onze eigen drukkers te blijven. We hebben ze een half jaar de tijd gegeven die FSC-certificering af te ronden, anders zouden we een ander zoeken. Dat hoefde gelukkig uiteindelijk niet, maar het was best spannend. Ook in de grafische wereld is trouwens veel ten goede veranderd de afgelopen jaren: ik kom ze bijna niet meer tegen, de grafische leveranciers die niet FSC-gecertificeerd zijn.”

Ook bij uitbesteding van productie en vormgeving van uw drukwerk moet aandacht besteed worden aan de FSC-afspraken, zodat alle schakels in het proces met de FSC-afspraken rekening houden en daarop anticiperen. Bij papier op aanmaak moet er op toegezien worden dat bestellingen voor FSC-papier tijdig worden gedaan.

Mariska Alblas van uitgeverij De Geus: “We proberen zo veel mogelijk FSC toe te passen. Voor mij heeft het nog nooit problemen opgeleverd. Als je nu bij een drukker komt moet het echt geen probleem zijn om FSC-papier te krijgen. Het enige waar je op moet letten bij het voeren van het FSC- logo is of een drukkerij volledig FSC-gecertificeerd is, of dat alleen het papier FSC is.”

FSC-papier is inmiddels breed verkrijgbaar in alle mogelijke kwaliteiten en toepassingen.

Stap 6: Controle

Controleer tenslotte zowel offertes, bestellingen, leveringen (pakbon) en facturen van FSC-papier op de juiste administratieve gegevens, en controleer de FSC-certificaatnummers. Meer informatie over deze controle vindt u bij logogebruik in hoofdstuk 8.

Remco Bosman, Buyer Back to School Stationery V&D: "Wat we ook wel zien: er zijn steeds meer leveranciers, bijvoorbeeld ook in China, die zeggen: ja, wij zijn ook FSC-gecertificeerd. Maar ja, wat is dat dan? Dat laten wij intern hier wel onderzoeken voordat we met een bedrijf in zee gaan. Mijn advies is dan ook: check goed dat de bedrijven waar je mee werkt FSC-gecertificeerd zijn. Wij hebben daar een kwaliteitsafdeling voor die dat allemaal gecheckt heeft."

4. Prijs, kwaliteit en beschikbaarheid

Duur, matig van kwaliteit en slecht verkrijgbaar: het zijn hardnekkige mythes over FSC-papier. Maar gelukkig blijkt in de praktijk het tegenovergestelde. FSC-papier heeft zo'n vlucht genomen dat het inmiddels breed verkrijgbaar is, in alle mogelijke kwaliteiten en toepassingen, en dat de prijs absoluut niet hoger is.

Wim Lange van Rabobank Nederland: "We hebben recent onze totale papievraag opnieuw in de markt gezet, waarbij FSC wederom de eis is. Wat zie je dan, in vergelijking met vijf jaar geleden? Toen moesten we zoeken, nu hebben we een aanbod liggen van 15 papersoorten. Er is veel en veel meer keuze, allemaal FSC. Er is echt wat gebeurd."

Wiet van den Berg, hoofd Inkoop van Oxfam Novib: "Toen Oxfam Novib een paar jaar geleden besloot over te stappen op FSC-papier was het assortiment nog beperkt en verwachtten we een prijsstijging van een paar procent. De directie ging daar mee akkoord. Maar uiteindelijk

bleek dat extra budget niet eens nodig te zijn: het assortiment FSC-papier werd snel groter en het prijsniveau nivoel- leerde. FSC-papier kost ons momenteel - in euro's- niets extra's."

Remco Bosman, Buyer Back to School Stationery V&D: "Je wilt als bedrijf als eerste zoiets hebben. Dan weet je ook wel dat je wellicht een hogere prijs betaalt. Maar ja, dat is het risico van het vak, dat neem je dan. En met de tijd, als er steeds meer leveranciers overgaan, dan zakt de prijs ook. Het wordt steeds meer gefinetuned. In het begin had je een beetje van dat grijzige papier. Maar dat proces wordt steeds beter."

5. FSC-papier: voor alle toepassingen!

Het FSC-assortiment is de afgelopen jaren enorm gegroeid, en inmiddels zien we het FSC-keurmerk op allerlei producten. Een paar voorbeelden:

V&D en Hema hebben beiden een FSC-kantoor- en -schoolpapier lijn. Bij de Rabobank is de hele huisstijl FSC. Het keurmerk staat op alle rekeningafschriften en enveloppen van de bank. De miljoenen klantenmappen van ING-Postbank zijn van FSC-papier. Dat geldt ook voor het jaarverslag van de bank. De Holland Herald, het magazine voor alle klanten van KLM, is op FSC-papier uitgegeven. De NS treinkaartjes: allemaal een FSC-keurmerk op de achterkant. Harry Potter en boeken van Kader Abdollah, een paar van de vele boeken die inmiddels op FSC-papier gedrukt worden.

Remco Bosman, Buyer Back to School Stationery V&D: "Wij hebben gezegd: We gaan er gewoon eens mee beginnen en kijken hoe het aanslaat. Want je kunt het wel leuk als V&D zijde zeggen: Kijk ons eens leuk bezig zijn met het milieu, maar als de klant het niet oppikt ... het gaat uiteindelijk wel om de cijfers. En de klant pikt het gelukkig op. We gaan dan ook met FSC door en breiden het assortiment de komende jaren uit."

Ron Koldijk, inkoper bij de NS: "In totaal gebruiken we als NS ongeveer 1300 ton papier per jaar. In anderhalf jaar tijd is ongeveer 70 tot 80 % daarvan FSC-gecertificeerd papier. Het automatenkaartje is het eerste object wat we beetgepakt hebben. Vervolgens hebben we een aantal elementen uit het drukwerk pakket gehaald die een behoorlijk impact hebben op het totaal. Bijvoorbeeld ons blad Spoor, dat krijgen onze vaste klanten vier keer per jaar toegestuurd. In totaal produceren we per uitgave zo'n 1.2 miljoen bladen. Alleen daarin zit alleen al zo'n 500 ton FSC-papier per jaar. Het FSC-logo staat in het blad, en we hebben op het moment van FSC-certificatie ook een artikel hieraan gewijd."

6. Waar is FSC-papier te koop, en waar moet je op letten?

Vrijwel alle papiergroothandels, ruim 350 drukkers (zomer 2009) en verschillende papierproducenten zijn FSC-gecertificeerd en kunnen papier of drukwerk met het FSC-keurmerk leveren.

Er geldt:

- voor het kunnen produceren of leveren van FSC-papier of drukwerk dient een bedrijf FSC-gecertificeerd te zijn
- een FSC-gecertificeerd bedrijf levert niet uitsluitend FSC-papier. Let daarop bij uw keuze van papier en vraag expliciet om FSC

Voor de verkrijgbaarheid van FSC-papier en van alle FSC-gecertificeerde groothandels, producenten, enveloppenfabrikanten en drukkers in Nederland hebben we een overzicht ontwikkeld. Op <http://www.fsc.nl> onder Ik zoek hout/papier vindt u een up to date overzicht met Nederlandse aanbieders van FSC-gecertificeerd papier.

Waar moet u op letten bij het kopen en verkopen van FSC-papier en FSC-drukwerk?

In het algemeen geldt dat iedere schakel in de keten die het hout, pulp, papier of drukwerk bewerkt of verhandelt FSC-gecertificeerd dient te zijn om te kunnen aantonen dat er daadwerkelijk FSC-papier wordt geleverd of toegepast.

Voor een drukker geldt bovendien dat alleen het FSC-logo op het drukwerk vermeld mag worden indien de drukker FSC-gecertificeerd is. Dit geldt voor iedere bewering ('claim') dat er FSC-papier gebruikt is voor een bepaalde opdracht.

Met het FSC-logo op uw publicaties stelt u een **voorbeeld** aan anderen

Tips voor een succesvolle FSC-invoering

Ron Koldijk, inkoper bij de NS:

1. "Neem een ruim tijdspad om de overgang naar FSC te bewerkstelligen. Ten eerste omdat opleggen binnen de organisatie sowieso niet de goede keuze is. Het moet gedragen worden binnen de organisatie. Ten tweede omdat je jezelf wat ruimte moet geven om te bepalen wat wel en wat niet FSC-gecertificeerd moet worden. Omdat bij ons de financiële aspecten een rol spelen wilden we de ruimte hebben om te kiezen voor welk product we op welk moment zouden omschakelen op FSC-papier. Daardoor hebben we 60-70% bijna op 0-tarief door kunnen voeren, en de rest tegen geringe meerkosten."

2. "Communiceer met je interne klant, besteedt er aandacht aan. Wij hebben dat bijvoorbeeld gedaan in ons 'clubblad' voor het personeel. Daardoor hebben we de handen op elkaar gekregen voor FSC."

3. "Ga met je leveranciers in gesprek, en voer er een goede open discussie over. We hebben aangegeven dat de NS op een bepaald standpunt staat waarin we resultaat willen zien als het gaat om het gebruik van FSC-papier. En eigenlijk moet je daar met je leveranciers gezamenlijk in gaan optrekken. We zitten vaak met grote contracten binnen NS. Als je het niet hebt meegenomen kun je het niet zomaar verplichten. Maar we hebben wel aangegeven: joh, het is onze voorkeur om dit te doen, dit is voor NS belangrijk en weet wel dat we het bij de volgende aanbesteding meenemen. We hebben niet gewacht tot de contracten waren afgelopen, maar zijn al tussentijds met onze leveranciers in gesprek gegaan, en die zijn daarin meegegaan."

7. FSC-hulpmiddelen

Het besluit is genomen: u wilt ook FSC-papier. U heeft een inventarisatie van papierstromen gemaakt en zit nu met een aantal vragen. Zoals: welke leveranciers hebben FSC-papier, welke papiersoorten zijn er, wat is de kwaliteit en prijs van die soorten? Speciaal voor deze vragen uit de praktijk heeft FSC Nederland de volgende hulpmiddelen ontwikkeld:

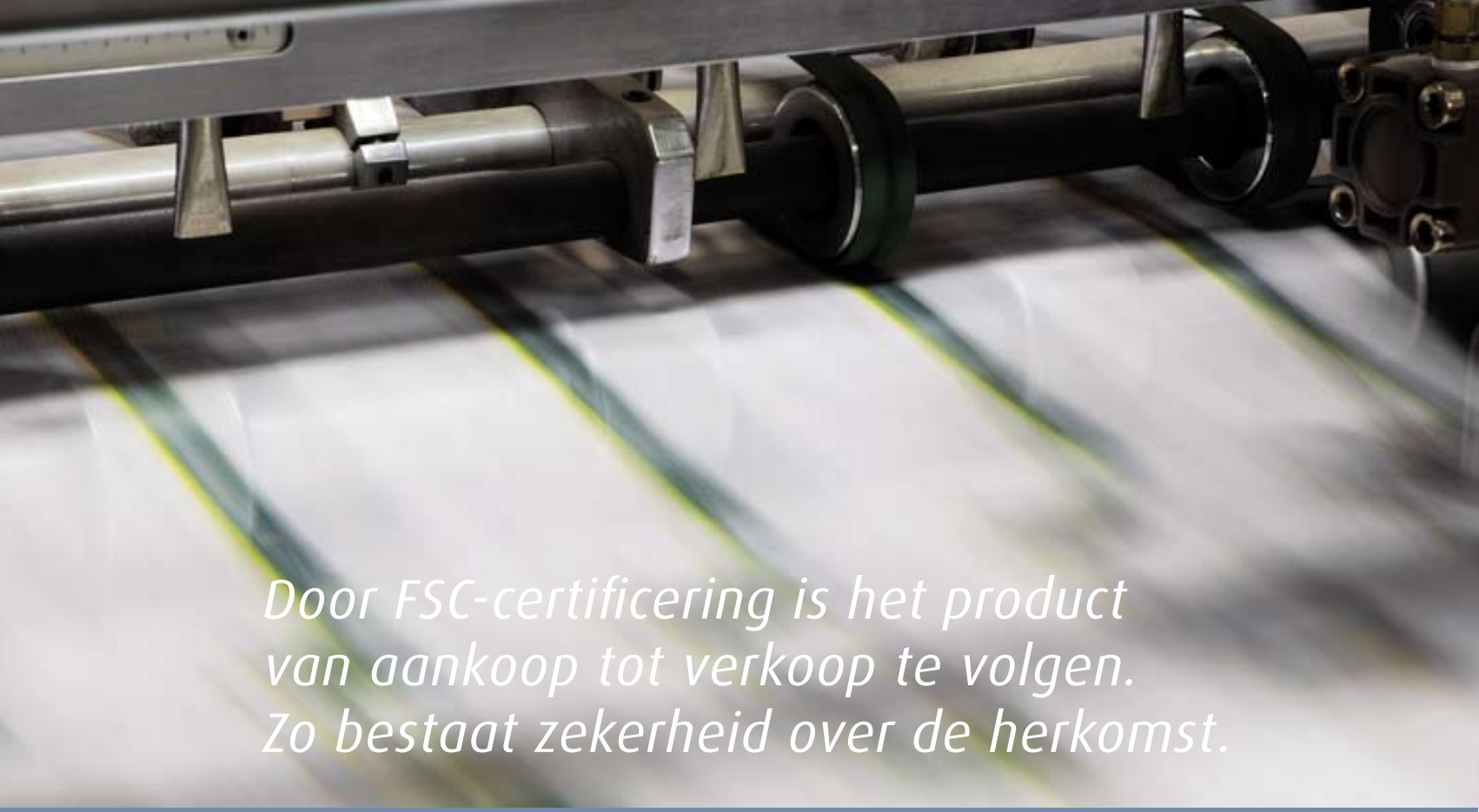
- **De FSC-makelaar.** De FSC-makelaars van FSC Nederland hebben goed inzicht in beschikbare producten binnen het netwerk van bedrijven, eventueel ook over de grens. Zij kunnen bemiddelen tussen vraag en aanbod en helpen u op weg. Ook kunnen zij u adviseren hoe u al vroeg in een proces zorgt dat u FSC op de agenda krijgt en daarin de juiste keuzes maakt. Stuur een email met uw vraag naar fscmakelaar@fsc.nl.

- **Leveranciersgids.** In onze digitale databank <http://www.ikzoekfsc.nl/> vindt u een overzicht van leveranciers van FSC-papier in alle soorten en maten. FSC Nederland controleert of

het daadwerkelijk om FSC-gecertificeerd papier en -producten gaat, voordat de gegevens in de gids worden opgenomen.

- **Papiersoorten.** Op de websites van de drie Nederlandse papiergroothandels Proost en Brandt, ModoVanGelder en BührmannUbbens vindt u overzichten van FSC-gecertificeerde papiersoorten. Klik op de milieupagina's van:

<http://modovangelder.nl> (klik door naar: milieupagina),
<http://www.proost.nl> (klik door naar: onder milieu > FSC) of
<https://www.bup.nl> (klik door naar: over bu > kwaliteit en milieu).

Door FSC-certificering is het product van aankoop tot verkoop te volgen. Zo bestaat zekerheid over de herkomst.

8 Certificering van leveranciers en drukkers

Een bedrijf dat eigenaar wordt van papierproducten met het FSC-keurmerk en deze - eventueel na verwerking - weer wil verkopen met het FSC-keurmerk moet FSC-gecertificeerd zijn. FSC heeft standaards opgesteld voor deze certificering van de "Chain-of-Custody" (ofwel: handelsketen), zodat het papier in de hele handelsketen gevolgd kan worden en er altijd zekerheid bestaat over een goede herkomst van het hout waarmee het papier gemaakt is.

Om gecertificeerd te kunnen worden moet een bedrijf bepaalde voorzieningen treffen, administratief en fysiek (bijvoorbeeld gescheiden opslag). Een FSC-geaccrediteerde certificeerder controleert dit. Door de certificering van niet alleen het hout in het papier, maar óók van alle bedrijven die er in het hele proces van boom tot blaadje mee werken, kan iedereen het product tijdens aankoop, verwerking, opslag en verkoop volgen. Bovendien wordt voorkomen dat FSC-gecertificeerd papier verward wordt met niet-FSC-gecertificeerd papier.

Factuur als bewijsstuk

De factuur geldt als belangrijkste bewijs dat er inderdaad FSC-gecertificeerd materiaal geleverd is. Let op: een kopie van een FSC-certificaat volstaat niet! Bij levering van FSC-gecertificeerde producten vermeldt het FSC-gecertificeerd bedrijf op de factuur en pakbon:

- naam en adres van het (eigen) bedrijf
- naam en adres van de klant
- datum uitgifte factuur
- omschrijving van het geleverde product
- hoeveelheid (volume)
- het FSC-certificaatnummer (bijv. SCS-COC-77777)
- de gecertificeerde status van de producten: FSC Pure; FSC Mixed %; FSC Mixed Credit, FSC Recycled

Op www.fsc-info.org kunt u het FSC-certificaatnummer van een bedrijf checken.

Opdrachtgevers hoeven niet gecertificeerd te zijn om hun drukwerk op FSC-papier laten drukken en het FSC-logo daarop te laten vermelden. Voorwaarde is dan wél dat de drukker FSC-gecertificeerd is en uiteraard dat er FSC-gecertificeerd papier gebruikt wordt!

9. Regels voor het gebruik van het FSC-logo

Het FSC-logo kent verschillende verschijningsvormen. De volgende elementen komen echter steeds terug:

- Het bekende 'checkmark and tree' logo
- Een standaard claim, bijvoorbeeld: 'Uit goed beheerde bossen'
- Het FSC-certificaatnummer of het ID-nummer, bijvoorbeeld: CU-COC-001234
- De copyright claim: © 1996 Forest Stewardship Council

Het FSC-keurmerk is beschermd en geregistreerd. Daarmee beoogt FSC o.a. de geloofwaardigheid van haar keurmerk te waarborgen. Organisaties krijgen het recht om het keurmerk te gebruiken maar FSC blijft eigenaar van het keurmerk.

Het gebruik van het FSC-logo (dus inclusief de letters FSC) is aan zeer strikte regels gebonden. De reden daarvoor is, dat de betrouwbaarheid van het keurmerk absoluut niet ter discussie mag komen te staan!

Drukkers die het FSC-logo willen gebruiken moeten aan de volgende eisen voldoen:

- De drukker is FSC-gecertificeerd voor de Chain-of-Custody
- Het toegepaste papier (karton) is FSC-gecertificeerd
- De drukker heeft een procedure voor logogebruik op papier

staan die door de certificeerder is goedgekeurd

Het gebruik van het FSC-label op het drukwerk gebeurt in overleg met/na goedkeuring door de certificeerder. Deze goedkeuring is verplicht: drukkers dienen de schriftelijke goedkeuringen van de certificeerder te archiveren en op verzoek van de certificeerder te laten zien

Let op: het gebruik van het FSC-logo, maar ook een vermelding 'dit product is gedrukt op FSC-papier', is niet toegestaan voor een niet-gecertificeerde drukker.

10. De verschillende FSC-papier labels op een rijtje

U kunt FSC-gecertificeerd papier met verschillende labels tegenkomen:

FSC 100% label: papier gemaakt van uitsluitend pulp (hout) uit FSC-gecertificeerde bossen

FSC Mixed Sources: papier gemaakt van minimaal 70% pulp (hout) afkomstig uit FSC-gecertificeerde bossen. De overige pulp bestaat uit gerecycled materiaal en/of hout uit FSC-gecontroleerde bronnen (tot 1 januari 2011 geldt een percentage van 50%)

FSC Recycled label: papier gemaakt van minimaal 85% post-consumer gerecycled materiaal (en de rest pre-consumer gerecycled materiaal)

Met het FSC-keurmerk kan een bedrijf zich positioneren als een organisatie met oog voor **mens** en **milieu**

11. Argumenten om over te stappen op FSC-gecertificeerd papier

MVO-beleid: overstappen op FSC-gecertificeerd papier is een concrete en betrekkelijk eenvoudig uit te voeren maatregel om het MVO-beleid van een onderneming gestalte te geven. Door gebruik van het FSC-logo op drukwerk wordt deze stap onder de aandacht gebracht van medewerkers en klanten.

Klanten: verschillende bedrijven en organisaties die in deze handleiding aan het woord komen **benadrukken het belang dat klanten stellen aan de overstap op FSC-papier.** "Wat we doen op MVO-gebied willen we ook duidelijk maken aan onze klanten", zegt een woordvoerder van Vroom & Dreesmann. Volgens de NS wordt de klant steeds bewuster en verlangt die dat de onderneming meegaat in de MVO-discussie.

FSC is een sterk merk: FSC wordt gesteund door bedrijven wereldwijd en (grote) organisaties zoals Greenpeace, Wereld Natuur Fonds en FNV. **FSC heeft een naamsbekendheid van 69% in Nederland.** Als gebruiker van FSC-papier bestaat de mogelijkheid om het FSC-logo op drukwerk te voeren. Daarmee kan een bedrijf of organisatie zich afficheren met het FSC-keurmerk en zich positioneren als een organisatie die oog heeft voor mens en milieu.

Eenvoudig: invoering van FSC-papier is betrekkelijk eenvoudig. Op het moment dat de juiste afspraken zijn gemaakt met leveranciers en drukkers heeft een organisatie er bijna geen omkijken meer naar.

Brede steun: FSC wordt gesteund door bedrijven wereldwijd en (grote) organisaties zoals Greenpeace, Wereld Natuur Fonds en FNV.

Prijs: FSC-papier is in de regel niet duurder dan niet-gecertificeerd papier. Dat is ook de ervaring van bijvoorbeeld Oxfam Novib en Rabobank. Maxeda compenseert een geringe prijsstijging met een efficiëntere inkoop, een indirect gevolg van de overschakeling op FSC-papier.

Kwaliteit/ uitstraling: FSC-papier is niet grijs en niet stoffig. FSC-papier onderscheidt zich door de betrouwbare en herleidbare herkomst van de grondstoffen, maar niet in kwaliteit of uitstraling. Deze brochure is gedrukt op verschillende soorten FSC-papier. Zo kunt u zelf zien dat het met de kwaliteit van papier met het FSC-keurmerk wel goed zit!

Toekomst: Een keuze voor FSC betekent een bijdrage aan behoud en verantwoord beheer van bossen. En dat is van levensbelang. **Kiezen voor FSC betekent daarom kiezen voor een leefbare toekomst voor uw kinderen en kleinkinderen.**

milieu is een hot item

Milieu is een *hot item*, niet alleen politiek maar ook zakelijk. Steeds meer topmanagers en decisionmakers nemen hun verantwoordelijkheid en kiezen voor bescherming van onze natuurlijke omgeving. Maar hoe vertaal je als organisatie een wereldomvattend vraagstuk naar concrete stappen?

Papier met milieueffect Een beter milieu begint dicht bij huis. Gewoon een kwestie van heldere keuzes. Zo kan uw organisatie de overstap maken naar papier afkomstig uit verantwoord beheerde bossen. Dat is simpel en sorteert onmiddellijk effect. Bovendien laat u glashelder zien waar u staat.

Positief signaal Milieuverantwoord papier spaart energie en reduceert vervuiling. Elke print, elke mailing en elk rapport communiceert dat u kiest voor duurzaamheid – zowel intern als extern.

En u hoeft zeker geen concessies te doen als het gaat om kwaliteit. ModoVanGelder levert een brede collectie hoogwaardige papieren die beschikken over milieukeuzes.

Objectieve achtergrondinformatie is de basis voor een verantwoorde milieukeuze. Meer weten? Bel voor een afspraak met onze milieuconsultant: **020 5605 899**.

Data Copy is zeer betrouwbaar, multifunctioneel kantoor- en huisstijlpapier. Het FSC-keurmerk garandeert dat de grondstof (hout) afkomstig is uit duurzaam beheerde bossen.

Cocoon is 100% gerecycled en FSC-gecertificeerd wit papier met respect voor het milieu. Door het brede aanbod; offset, preprint en enveloppen is het uitstekend in te zetten voor huisstijlen.

Conqueror is een uitgebreide range huisstijlpapier en -karton. Verkrijgbaar in superglad, velijn, gevegeerd, 100% recycled en diverse specialiteiten. Het hele assortiment is FSC-gecertificeerd.

12. Maxeda doet het: toepassing van FSC-papier op grote schaal is mogelijk

Maxeda en MVO

Maxeda is in 2008 begonnen met een ambitieus project: alle papier voor de huis-aan-huisbrochures moet voortaan FSC-gecertificeerd zijn. Daarbij gaat het om zo'n 40.000 ton papier per jaar, goed voor 800 miljoen folders en brochures. Deze doelstelling is het directe gevolg van het ambitieuze MVO-initiatief van Maxeda waarbij het bedrijf er naar streeft om de uitstoot van schadelijke stoffen te verminderen, het verbruik van grondstoffen te reduceren, en tegelijkertijd de keten te verduurzamen. Uniek is dat alle directies van de winkelketens en de Raad van Bestuur van Maxeda rechtstreeks bij het initiatief betrokken zijn.

Maxeda

Maxeda is de grootste non-food retailer van Nederland. Maxeda is met tien winkelketens actief in twaalf landen, heeft 1.360 winkels waarvan 50 procent zich buiten Nederland bevindt. Tot de groep behoren warenhuizen: Vroom & Dreesmann en De Bijenkorf; doe-het-zelfzaken: Praxis, Formido, Brico en Brico Plan-it; kledingwinkels: Hunkemöller en M&S; restaurantketen la Place en juweliersketen Schaap en Citroen. Alle tien de winkelketens hebben hun eigen unieke identiteit en marktpositie en opereren in alle marktsegmenten. Maxeda heeft bijna 28.000 werknemers die wekelijks meer dan 5.5 miljoen bezoekers verwelkomen in onder andere: Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Spanje, Duitsland, Denemarken, Rusland, Saudi-Arabië, Egypte, Curaçao en Aruba.

Papier

Voor papier betekent dit (initiatief): minder en beter. Beter wil zeggen: FSC-gecertificeerd. In 2008 was van de ca. 40.000 ton die Maxeda jaarlijks voor z'n brochures inkoop nul procent FSC-gecertificeerd. Een jaar later ligt dat percentage op 87,5%! Bovendien zijn ook alle drukkers FSC-gecertificeerd. Daarmee is de keten gesloten en mogen de werkmaatschappijen van Maxeda het FSC-logo vermelden op de brochures.

"We need to have it"

Stefan Hijstee, binnen de groep verantwoordelijk voor de inkoop van papier, vertelt waaraan het succes van Maxeda te danken is: "De keuze voor MVO en het commitment van de directie en de gehele organisatie is het geheim van ons succes. Er zijn middelen voor vrijgemaakt, zowel in termen van geld als inspanning. Maxeda heeft het stadium van vrijblijvendheid en uitproberen al ver achter zich liggen. Wij zeggen: we need to have it, in plaats van it's nice to have it. Een folder kan niet de ene week FSC-gecertificeerd zijn, en de week daarop weer niet. Die keuze moet je met je leveranciers delen, of in sommige gevallen voorschrijven. We hebben gelijk gezegd: we willen FSC-gecertificeerd papier, punt."

Beschikbaarheid en prijs

Maxeda's ervaring is dat alle grote papierleveranciers FSC-gecertificeerd papier kunnen leveren en ook in voldoende grote volumes. Bij Maxeda gaat het om houthoudend papier: newsprint, improved newsprint, SC en LWC. In een aantal gevallen is het nog niet gelukt om FSC-papier te krijgen, omdat voor bepaalde papersoorten een fabriek nog niet FSC-gecertificeerd is. Soms is daarom overstapt op een andere papersoort. Uiteindelijk is Maxeda voor 2009 uitgekomen op bijna 90% van alle papier met FSC-keurmerk.

En hoe zit het met de prijs voor FSC-papier? Stefan Hijstee: "Veel producenten vragen in eerste instantie een toeslag. Maar dat hoort bij het spel van onderhandelen, waarin beide partijen geven en nemen. Wij hebben daarbij het voordeel dat het om grote volumes gaat, dat versterkt uiteraard je onderhandelingspositie. Uiteindelijk kwamen wij iets duurder uit, maar door een verdere rationalisatie van de inkoop en productie hebben we die meerprijs weten te compenseren".

Er is veelal een perceptie: "Dat zal dan wel geld kosten". Volgens Hijstee is dat voor veel bedrijven een belangrijk obstakel bij de overschakeling op FSC-papier: "Door een goede organisatie van inkoop en productie kan de overstap op FSC-papier budgetneutraal of bijna budgetneutraal verlopen. Een kostenstijging moet je zien te compenseren door een verlaging van het verbruik door de productie efficiënter te plannen. In ons geval werken wij nu met drukkers die een lager papierverbruik hebben. Daarmee realiseren we twee doelstellingen: een lager papierverbruik en kostenneutraal overschakelen op FSC-papier".

Over FSC

FSC staat voor Forest Stewardship Council (Raad voor Goed Bosbeheer). FSC is een internationaal netwerk ter bevordering van verantwoord bosbeheer. FSC stelde een wereldwijde standaard op, met daaraan gekoppeld een keurmerk. Het internationale, onafhankelijke FSC-keurmerk geeft zekerheid: de grondstoffen voor hout- en papierproducten met het keurmerk zijn afkomstig uit verantwoord beheerde bossen, waar aandacht is voor ecologische, sociale en economische aspecten. FSC is een onafhankelijke organisatie zonder winstoogmerk, opgericht in 1993 en actief in vele tientallen landen.

FSC staat voor transparantie en een democratische werkwijze: alle bij het bos betrokken partijen hebben gelijk stemrecht in de organisatie en bij het formuleren van de normen. Grote milieu- en ontwikkelingsorganisaties, vakbonden, boseigenaren en vele grote en kleine bedrijven staan daarom achter FSC. Op dit moment is wereldwijd ruim 115 miljoen (najaar 2009) hectare bos gecertificeerd. De stichting FSC Nederland, een bedrijvenplatform met meer dan 200 deelnemers en 100 convenantpartners, streeft naar een zo groot mogelijk areaal FSC-gecertificeerd bos wereldwijd door het vergroten van het marktaandeel van FSC-hout en -papier op de Nederlandse markt.

FSC-makelaars: tot uw dienst

Zoekt u tijdens de uitvoering van een project FSC-hout of -papier dan kunt u contact opnemen met de FSC-makelaars van FSC Nederland.

De FSC-makelaars hebben goed inzicht in beschikbare producten binnen het netwerk van bedrijven, eventueel ook over de grens. Zij bemiddelen tussen vraag en aanbod en helpen u op weg. Ook kunnen zij u adviseren hoe u al vroeg in een proces zorgt dat u FSC op de agenda krijgt en daarin de juiste keuzes maakt.

Stuur een email met uw vraag naar fscmakelaar@fsc.nl

Colofon

© De Handleiding FSC-papier is een uitgave van FSC Nederland

Tekst: Ariane van Marwijk, Van Marwijk Advies

Ontwerp en realisatie: Linda Bruinenberg | www.studio4.nl

Redactie: Arjan Alkema, Juul Zwinkels

Drukkerij: Stolwijkgrafax Jonroo Costra, Diemen

Papier: Ter beschikking gesteld door Proost en Brandt, Diemen.

FSC Nederland

Cornelis Houtmanstraat 17

3572 LT Utrecht

030 276 7220

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van het Ministerie van VROM en de Stichting DOEN.

©2009 FSC Nederland. Dit werk is auteursrechtelijk beschermd.

Overname van tekst uit deze brochure is toegestaan mits vooraf toestemming is verleend door FSC Nederland. FSC Nederland heeft deze handleiding zorgvuldig en naar beste weten samengesteld, maar kan niet instaan voor de juistheid van de weergegeven informatie. FSC Nederland aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor schade, van welke aard dan ook, die het gevolg is van handelingen en/of beslissingen gebaseerd op de informatie in deze uitgave.

FSC © 1996 FSC-SECR-0010